

Lokalhistorisk forening for Sønderhald kommune

Årsskrift
1984

Landskab fra Sønderhald

Nærværende årsskrift for 1984 er trykt i 500 eksemplarer og udgivet af Lokalhistorisk forening for Sønderhald Kommune og Sønderhald Egnarkiv.

Eftertryk af årsskrift - helt eller delvis - kun tilladt med udgiverens tilladelse.

Årsskriftets tekst og illustrationer er tilrettelagt af et redaktionsudvalg bestående af Jørgen Michaelsen, Vibeke Nielsen (ansv.) og Preben Strange.

Layout, sats, repro og tryk: Auning Bogtryk & Offset ApS.

Ekspedition: Helga Sørensen, Årslev, 8900 Randers (tlf. 06-49 13 40).

ISSN 0109-4017

INDHOLDSFORTEGNELSE:

Forord	3
Kogegruber i Årslev og Assentoft	5
Kyndelmisse i Øster Alling	7
Essenbæk gamle kirke	13
Tre slags olie	29
Beretning	31
Regnskab	34

Forord

Da vi kom til egnen og kørte over ådalen ved Liltved mod Øster Alling, lod landskabet os ane de årtusinder, der skjuler sig bag øjeblikket og som har skabt dets ansigt af i dag. Og det blev vort ønske, at ålandets historie ville åbenbare os nogle af sine hemmeligheder.

I årenes løb bragtes ting for dagen. Uden for præstegårdshaven lod en af de store skovøkker sig se, blank hvor det ombundne skaft havde slidt flinten, og knækket midt over i hug mod en stamme. Glimt fra bronze- og jernalder afslørede sig. Venner indviede mig i deres fund. De store faste monumenter fra tidlig middelalder - kirkerne - fører en aldrig afsluttet tale til os gennem deres opbygning og indbo, de får os til at lytte og spejle - og tænke efter.

»Sagnlandet ved Allingåen« kunne vi kalde de landstrækninger, der fra indlandet med gravhøjene sænker sig og bliver til brede engdrag. Et halvt hundrede sagn, flere af dem varianter af samme tema, er fortalt og nedtegnet i forrige århundrede, i dem møder vi frygten og længslen overfor det »hemmelige«, som før var en uadskillelig del af menneskers verden.

Hver ny dag er - dagen efter - historie. Det lokalhistoriske arbejde er det krævende og spændende forsøg på at opspore og bevare det svundne - og indfange og fastholde det, vi lever midt i.

Lokalhistorisk forening for Sønderhald kommune søger at løse denne opgave for vore sognes vedkommende og udsender hermed som sin arbejdshilsen: årsskriftet for 1984.

Jørgen Michaelsen

Kogegruben fra Højvangen i Assentoft. Foto: N. Sterum.

Kogegruber i Årslev og Assentoft

AF PREBEN STRANGE

Ved de arkæologiske undersøgelser foreningen i 1984 har udført for Kulturhistorisk Museum i Randers, er der i 2 tilfælde dukket spor af de såkaldte »kogegruber« op.

Vore forfædre har uanset hvad der ellers siges om dem med hensyn til kannibalisme m.v. ikke gerne spiser rådt kød, og allerede i fortællingerne om Odin og Loke fortælles, at de indfangede en okse og kogte den i en grube i jorden. Forud herfor var gruben foret med opvarmede sten og efter tildækning med blade, jord og græstørv kogte kødet i sin egen saft og damp.

Forsøg foretaget herhjemme i 1979 viste, at stenene i gruben afgav varmen meget langsom og jævn, så stegetiden var som i en moderne termostattyret ovn indstillet på 200°.

En anden form for kogning ved hjælp af sten, har været at fylde de opvarmede sten i en beholder med vand eller mælk. Beholderen behøvede ved denne metode ikke nødvendigvis at være det skrøbelige ler, og der kunne i stedet anvendes let transportable trækar og lædersække, hvilket også passer med, at spor af kogegruber især er koncentreret omkring jægersamfund og samfund med store kvægbestande. Metoden har været benyttet helt op til vor tid, ved ølbrygning, hvor der skulle bruges store mængder vand, men også til opvarmning af den tjære, der blev brugt til behandlingen af vore tage.

Kogegruberne er ved de store bopladsundersøgelser fra jernalderen fundet i stort tal både inde i husene og udenfor. Mange af dem synes kun at have været benyttet én enkelt gang, måske fordi fedtet fra kødet efter en kort tid danner skimmel og gruben har derfor ikke lugtet særligt godt en varm sommerdag.

Men tilbage til de lokale fund- Ejeren af Ejstrupgården, J.P. Tommerup, havde gennem en del år bemærket, at der et bestemt sted i marken fremkom brandpletter, når han pløjede.

Han henvendte sig derfor til undertegnede, og en undersøgelse på stedet viste, at der var tale om i alt 7 ildsteder, hvoraf ét var særligt stort med en diameter på 65 cm og en dybde på 20 cm. Ildstederne fremstod som cirkulære kredse med ildskørnede sten og sort askejord. Stenene var gravet ned i undergrunden og var alle mærkede af den stærke varme. Ud over sten, aske og trækulsrester blev der ikke fundet noget der kunne tidsfæste ildstederne, men ved en rekognosering på marken fandtes en enkelt skiveskraber, og man har derfor lov til at fantasere sig til, at et lille jægersamfund i stenalderen her har fundet et ideelt opholdssted ved en smeltevandskløft med et vandløb, der udmunder i Hald søens udløb mod vest.

Den ringe dybde på gruberne indikerer, at stenene i dette tilfælde udelukkende har været anvendt til opvarmning af vand og dermed følgende kogning af kødet i beholdere.

Hos Hans Mouritsen, Højvangen 16, Assentoft, blev der under udgravning til en terrasse fundet en kogegrube med en diameter på ca 135 cm og med en dybde på 65 cm. I de øverste 10 - 15 cm fremstod gruben med tætpakkede sodsværtede sten, medens der ikke fandtes aske og trækul. Stenene var i stedet iblandet den oprindelige overfladejord. Først i bunden af gruben fremkom der et 5-6 cm askelag.

I den øverste del af gruben fandtes der enkelte knoglerester og potteskår, der af Kulturhistorisk Museum i Randers er blevet dateret til enten yngre jernalder (400-800 e. Kr.) eller vikingetid d.v.s. 800 - 1050 e. Kr. Der fandtes endeligt i det øverste lag et skår fra middelalderen.

Den her fundne grube er interessant ved at den som følge af skårene kan dateres og med den store diameter har der kunne koges/steges et stort dyr i den.

For så vidt angår middelalderskåret kan det også tænkes at stamme fra de mange syge og svage der søgte den nærliggende St. Laurentius kilde, der var kendt for sin helbredende virkning.

Noter:

Kuml 1969 Grith Lerche

Skalk nr. 3 1979 - Lise Eskildsen

Kyndelmisse

i Øster Alling

Af JØRGEN MICHAELSEN

Kyndelmisse som kirkehelligdag blev - sammen med en række andre helligdage - afskaffet af Struensee i 1770. Og så er man vel ret hurtigt ophørt med at fejre dagen med gudstjeneste, men på kalenderen forblev 2. februar kyndelmisse, og i folks liv og tankegang var »kjørmes« fast forankret og beholdt sin betydning ned til vort århundrede - og betegnelsen for dagen er stadig kendt og brugt.

For ganske kort tid siden hørte jeg ordet »kjørmesgilde« brugt om en festlig sammenkomst, som indtil for få år siden har været holdt omkring 1. februar i et af vore sogne. Her er altså en ubrudt tradition ned i vor tid - af en fest, der fejredes midt-vinters, på et tidspunkt, hvor man allermest trængte til at samles og stå sammen i landsbyen. - I dag er der som bekendt så meget andet, der samler mennesker - eller skiller dem i »interessegrupper«.

»Kjørmes« er sammensat af ordene kerte (lys) og messe (gudstjeneste). Hvordan ordet er opstået kan man se, hvis man siger den gamle form »kjerte-messe« hurtigt. - Så folkeligt ordet kjørmes lyder, betyder det ganske det samme som »kyndelmisse«. Kyndel er fordansket latin og betyder lys eller fakkel - og kommer af »candela«, lys eller lysholder, vi finder det i »kandelaber«, en større lysestage med flere lys. »Misse« er messe, gudstjeneste, kirkefest.

Missa candelarum var i vore katolske og i vore første lutherske århundreder lysenes fest i kirken. 2. februar falder 40 dage efter jul, så var der gået de 6 uger, fra Jesusbarnet var født, til barnets mor, Maria, måtte møde op i Jerusalems tempel for at blive rensset efter fødslen - og for at fremstille Jesus med takoffer til Gud Herren. I lydhed mod 3. Mosebog kap. 12: »Når en kvinde føder en dreng, skal hun være uren i 7 dage. Derefter skal hun holde sig hjemme i 33 dage. Hun må ikke røre ved noget helligt eller komme i helligdommen, før hendes renselsestid er omme. - Så skal hun bringe et offer til præsten ved templet, og han skal frembære det for Herrens åsyn og skaffe hende soning, så hun bliver ren«.

Lys (ild) og renselse hører sammen - og kirken ville med det dobbelte tema »lys-indvielsesfesten« og »Maria renselsesfest« udkonkurrere en hedensk fest, der holdtes i Rom, kristenhedens vestlige centrum. Der gik man - netop på den tid af året - rundt i gaderne med tændte fakler for at rense byen for smitte og værne den mod alt ondt - ja, måneden har navn efter det: »februaire« betyder at rense. - På samme måde tændte man førhen i vort land »nødild«, for at rense kvæget for eller værne det mod smitte - og ilden bruges jo stadig i desinficerende øjemed.

Det ældste skriftlige vidnesbyrd om lysmessen 2. februar er fra den kristne kirke i Jerusalem fra tiden omkring 385. Som tekst til gudstjenesten valgtes Lukasev. kap. 2 om Marias besøg i templet med Jesusbarnet - og den gamle Simeon, som fik lov at holde barnet i sine arme og udtalte: »Herre! nu lader du din tjener gå bort i fred, som du har sagt. Thi mine øjne har set din frelse, som du har beredt for alle folkeslag, et lys, som skal åbenbares for hedningerne, og en herlighed for dit folk Israel«.

I denne tekst fandt kirken både beretningen om Marias renselse og forkyndelsen af Jesusbarnet som »et lys, der skal åbenbares for hedningerne«. Det blev siden denne helligdags bibelske indhold. Den ældste nordiske prædiken, vi kender til dagen, er lige så gammel som vore ældste kirkehuse af sten. Den findes i en prædikensamling fra Norge fra 1100-tallet, som kaldes Norsk Homilieboek. Her nævnes af skriftsteder også Luk. 12, 35, Matt. 5, 16 og 11, 29. Begyndelsen lyder: »Den højtid, vi fejrer i dag, gode brødre, har sit ophav i den begivenhed, at Maria, vor mor, på denne dag gik til kirken med sønnen 40 dage efter, at han var født«.

Derpå siges det, at Maria ikke var uren og slet ikke behøvede at renses eller at ofre. Men hun gjorde denne gode gerning ved »i sin ydmyghed at nedværdige sig til at opfylde lovens bud«, hvorefter det forkyndes, at »de retfærdige træder ind i himlen ved at gøre gode gerninger. Dette viser vi også, ved at vi idag står i kirken med brændende kerter«. - Her protesterer vi lutherske, idet vi hævder retfærdiggørelsen af tro alene - i troen på Kristi gode gerning for os, fuldbragt på korset.

Men vi vil gerne »stå i kirken med brændende kerter«. Dog ikke for som i middelalderen at få lysene indviet. De i kirken indviede lys blev tillagt magisk kraft. Hvis en bestemt bøn blev skrevet på et sådant lys, var man sikret mod alt ondt, så langt dets stråler rakte. Og kyndelmisselys indgik som ingrediens i forskellige mediciner. Vi kender på anden vis troen, den værnende eller helbredende på kraft i ting fra det indviede sted: bly fra kirkeruder, ir fra kirkeklokken o. s. v..

Den svenske lærde, Olaus Magnus, som på grund af reformationen drog i landflygtighed i Rom, hvor han skrev et kæmpeværk om nordboernes kultur, beretter nærmere om Kyndelmisse: »Det er en from skik, at man på den hellige Jomfrus renselsesdag i andagt og ydmyghed med brændende vokslys, som gennem præstens bønner er blevet velsignet, skrider gennem kirker og over kirkegårde«. Så følger han til, vendt mod de lutherske: »Denne prisværdige skik lever endnu i dag og

skal også i al tid bestå uantastet, på trods af visse nyhedsmageres frække og letsindige formastelse, -de, som på grund af det mørke, som overdækker deres vej, deres liv og deres syn, hader dette lysets strålende glans og ikke kan tåle, at troens lys og de gode gerningers tegn forbliver i de kristnes brændende lamper og almissegivende hænder«.

Han fortæller videre om lysbæringen: »Efter at man således i højtidelig procession er draget frem, nedlægges de velsignede lys ved alteret, for efter gudstjenesten til slut at deles ud i små stykker, som fordeles til alle i hver familie«.

Og så hører vi om en mærkelig skik i hjemmet: »Næste dag kalder husfaderen alle sine børn sammen, mens de endnu er fastende, og lader dem knæle foran sig, hvorpå han ved tændte vokslys giver dem velsignelsen. Så brænder han det yderste af deres hovedhår i form af et kors og slukker lyset for hvert barn, han har velsignet. Hvis røgen derved stiger opad som hos den retfærdige Abel, forklarer faderen, at dette er tegn på god lydighed og et varsel om et langt og ædelt liv, og barnet får ros og formaning om et dydigt liv. - Men den, hos hvem røgen slår nedad, sætter man skræk i, at vedkommende må forbedre sig og holde sig fra dårligt selskab«. Og, som det hedder: »På den måde tilbageholdes utallige fra synd, og mange befæstes i det gode«. -

Vi har også et dansk eksempel på, hvordan det gik til i kirken på Kyndelmisse dag. Ganske livligt, fremgår det. Sognepræst Peter Madsen i Ribe skriver omkring 1500: »Lysvielsen skal minde om, at Kristus er verdens lys, og at vi ligesom Simeon skal modtage dette lys i guds frygt. Men ak, mange gør i dag det modsatte. De går ikke i kirke i guds frygt, men i ryggeløshed, og behandler de indviede lys med megen letfærdighed. Thi de sætter ild i håret af den, der står eller sidder nærmest. Og hvis omvendt deres eget hår bliver antændt, griber de i raseri kærlighedens kerter og udslukker dem. Og således opfører de i dag en leg for djævelen og krænker Gud alvorlig. Det var bedre, at de blev hjemme og ikke hørte messe i dag, end at de er i kirke og udøver en sådan letfærdighed, hvorved de højlig krænker Gud og generer præsten, der står foran alteret«.

Ved reformationen i 1536 blev kyndelmisse bevaret som kirkelig Helligdag. Sjællands biskop Peder Palladius forklarer i 1550 helligdagene ud fra trosbekendelsen og skriver: »Født af Jomfru Maria -: der har vi julehelligdagene, nytårsdagene og kyndelmisse«. - Og han går også ind for at bevare skikken med mødres kirkegang - dette med, at en kvinde, som har født et barn, ikke må komme i kirken, før der er gået 6 uger, men så skal hun også komme. Hun er da, hvad der på dansk hed »kirkegangskone«, ligesom Jomfru Maria var det, da hun besøgte templet efter at have født Jesus.

Den lutherske biskop siger om sagen følgende: »Af hvilken grund kan nu en kvinde først komme i kirke en 6-7 ugers tid efter en fødsel, når hun, som sagt, ikke har med djævelen, men med Gud at gøre i barselsseng? Ja, alle ved jo, hvad også lægerne si-

ger, at det tager så lang tid at komme til hægterne efter en fødsel. Når nu sådan en kirkegangskone ankommer til kirken, skal præsten vise hende en anden tjeneste end alt det pjat med lys og vand, som jo er forbudt over hele landet.

Når hun står i kirkedøren, siger præsten til menigheden: »I gode kristne. Nu er vor kære søster kommet i kirke efter at have født sit barn, og så vil vi takke Gud, fordi hun har det vel overstået. Vi vil folde vore hænder og sige Fadervor, i den fortrøstning, at Gud vil hjælpe hende til at være en god moder for sit barn, så hun viser det den rette vej. Ligeledes vil vi i bønnen tænke på alle de kvinder, som venter sig - at de må være under Guds beskærmelse, så de ikke kommer noget ondt til«. - Derefter lyser præsten velsignelsen over kvinden og hendes hjem og følger hende ind i kirken. -

For Peder Palladius var »kirkegangskoneskikken« uden mening, for såvidt vi hverken er bundet af jødiske eller katolske påbud. Men han fandt kirkegangen praktisk og som en anledning til at sige Gud tak. Skikken var ophævet i købstederne i 1700-tallet, men på landet holdt den sig nogle steder til begyndelsen af vort århundrede. Ifølge Søndagsbogen for Ø.-V. Alling blev den sidste kirkegangskone indledt i Vester Alling kirke den 29. januar 1899, og den sidste i Øster Alling den 24. september 1905. Hun var ledsaget af en anden kone, og ritualet bestod i, at præsten bad for hende.

--- Vi holdt altså Kyndelmissegudstjeneste i Ø. Alling kirke den 2. februar 1984 - mere end 200 efter, at denne fejring afskaffedes. Det var ikke noget enestående. I kirker i købstæderne Randers og Esbjerg har den gamle helligdag været fejret i de seneste årtier - og enkelte steder på landet er skikken genindført. En præst udtaler: »Kyndelmisse i en landsbykirke, som vikingerne selv har bygget, må være på vej, for intet er smukkere end barneansigter i lysenes skær i et gammelt kirkerum«.

Vi kan jo dertil bemærke, at vi, hvad »lysbærende børn« angår i forvejen har den særdeles udbredte og populære »svenske« Sancta Lucia-fejring, i plejehjem, forsamlingshuse og kirker. Det sker i en måned, hvor der sådan set er »lys« nok i forvejen, fra det første tændes i adventskransen på adventssøndag, til juletræet står i sin betagende lysglans. - Den midvinterlige Kyndelmisse har betydeligt mere for sig som anledning til at tænde lys og bære lys med sin lange danske tradition, både i det folkelige og i det kirkelige.

Min udredning/prædiken på kyndelmisse i år i Ø. Alling kirke sluttede jeg sådan: »Hvorfor holder vi i aften Kyndelmissegudstjeneste i Øster Alling kirke? Vor gudstjeneste holder vi: i ærbødighed for de henfarnes slægter, som også på vort sted, både i katolsk og i luthersk tid - uanset hvad de forstod eller misforstod - samledes i kirken på denne dag i et kirkeligt og folkeligt fællesskab. - Og så ved vi jo, hvad det levende lys betyder. Hvordan det i vore hjem kan hygge og gøre festligt,

både til hverdags og når der er noget bestemt at fejre. Vi ved, hvordan lysets flamme kan glæde os - og vække os til eftertanke.

Og vi ved, at det levende lys i kirken på kyndelmisse dag og ellers: dybest fortæller os om Guds søn. Ham, i hvem den gamle Simeon i templet så »Guds frelse, hedningernes lys, Israels herlighed«. Ham, om hvem Peder Madsen i Ribe omkring 1500 forkyndte: »Kristus er verdens lys«. Ham, som den dag i dag er lyset i kirken, og lyset i vor dåb. Ham, ved hvem vi selv er lysets mennesker, er lysets børn«.

»Lysets børn«: - hvordan forløb vor kyndelmissegudstjeneste? En flok konfirmander, sammen med andre børn, der ivrigt havde meldt sig, gik ind i kirken, bærende lys og syngende vers af »Den signede dag« bl.a. med 1. versets sidste linjer«: - det kendes på os som lysets børn - at natten hun er nu omme«. - Lysene i små Krukker stilledes på alterskrankens glashylde og udgjorde et smukt skue under hele gudstjenesten. Vi sang kun salmer af salmebogen, omsluttet af den salme, der allerbedst udtrykker forkyndelsen af Jesus som Marias søn og Guds søn og vort lys: »Himlens lys kom i dig til jord - skinner til ny oplysning stor - godt kan vi nu ved nattetid - kende som børn vor Fader blid«. (DDS 89).

Lørdag den 2. februar 1985 fejres den gamle mærkedag atter - med kyndelmissegudstjeneste og kjørmeskaffe - denne gang i Vester Alling kirke og forsamlingshus.

*»Nu samles midt i vor vinter vi,
hvor alterets lue brænder,
nu skinner øjne i glans af lys,
som bæres af barnehænder, -
en nat af frost, af mørke og frygt
når ind over vore hjerter,
vi søger efter lysning og håb
i skæret af tændte kerter, -
vi ved, at vinterlighed går dybt
i os og i alt derude, -
for kyndelmisse den slår så hvast
i fuldmånelys sin knude«.*

J.M. 1984.

Essenbæk gamle kirke

Af ALLAN BERG NIELSEN

Et navn knytter sig specielt til Essenbækkirkerne. Det er Frits Uldall, arkitekt og arkæolog i Randers (1839-1921). Han projekterede den nuværende kirke, ja, det var faktisk hans debutarbejde, og han leverede, vel uden at gøre sig det helt klart, de fleste af de oplysninger, vi i dag har om den gamle middelalderlige kirkebygning.

Sommeren 1983 havde vi på Kulturhistorisk Museum i Randers en biografisk udstilling om denne mærkelige mand, og under arbejdet med den, og senere igangsat af den, fremkom en del materiale om både den gamle og den nye Essenbæk kirke. Det fremlægges her sammen med de genstande i museets samling, som vi nu med sikkerhed kan henføre til den nedbrudte kirke samt en del andre genstande, som også er bevaret, dels på den gamle fredede kirkegård, dels i den nuværende kirke.

Johannes Frederik Christian (altid kaldet Frits) Uldall, arkitekt og arkæolog i Randers (1839-1921). Fotograf af den knapt 30-årige debutant på kirkearkitekturens område. Det kongelige Bibliotek.

Den middelalderlige, nu aldeles forsvundne Essenbæk kirke må have ligget så smukt på skræntens top med udsigt over dalen fra Randers til Voer. Når jeg i dag står på den gamle plads, ser jeg mest, at Assentoft har bredt sit villakvarter ganske tæt til anstændighedens grænse omkring den fredede kirkegård og fantasihave.

Men kniber jeg øjnene sammen bliver den til en tidslomme i samme øjeblik, jeg går gennem portalen. Her i det lille vildnis af vækster, som i lang tid har passet sig selv, og blandt enkelte granitkvadre fra dengang, dette var et levende anlæg, kan jeg godt kigge ud over diget mod nord og låne Hugo Matthiessens prægtige landskabsbeskrivelse: »I sit brede Leje af Enge flyder Gudenaen næsten umærkeligt sammen med Fjorden, der selv nærmest ligner et Vandløb. Hvor den tager fat, vokser Dalen kendeligt i Bredde. Middelstore Bakker flankerer den vidtudstrakte Fjordseng, hvor Flokke af Viber skriger over de grønne Flader, og det store Dalføre strækker sig næsten i lige Linje ca. 10 Kilometer mod Øst, hvor det pludselig i et Knæ tvinger den stærkt udvidede Fjord i nordlig Retning«. 1970-er husene er væk, Essenbækgård ligger derovre i firlænget bindingsværk og længere ude på moræneholmen i engen, klosterets vældige bygninger og mylder af mindre huse. Bag mig den lille sognekirke af solide solvarme kvadre.

Den hvidkalkede kirkegårdsportal i syddiget er placeret ud for kirkens indgang gennem våbenhuset. Om den slags portaler ved vi, at de ofte er senmiddelalderlige, og der er ingenting, som taler imod, at denne i sin oprindelige udformning hører til den gruppe. Bygget af mursten og forsynet med to rækker vingetegl, ganske

vist nu af nyere tysk type, står den der og vidner om, at det var en middelalderlig kirkebygning, den dengang viste hen imod.

Den store port var til de mange helligdages processioner med kors og helgenbilleder og røgelseskar i den katolske tid. Senere var den kun i anvendelse, når ligtoget nåede kirken. Den lille port er stadigvæk til daglig brug. Trælågerne er garanteret helt nye, men den svære stolperamme, den store hængeri, kunne godt være oprindelig.

Den senmiddelalderlige kirkegårdsportal til den gamle Essenbæk kirkegård er placeret i sydvesthjørnet af det helt ubrudte kampestensdige. Bygget af munkesten som menighedsrådet hvert år lader kalke hvide. Teglhængt med vingetegl af ny type. Nye trælåger, dog kan en svær portramme af træ være meget gammel. Den nye efterligning i baggrunden hører til Essenbæk hører til Essenbækgård. Foto: Kirsten Nijkamp, KHM 1983.

Kirkegården har fra begyndelsen været et helligt sted højtideligt indviet af biskoppen engang tidligt i middelalderen. Den har altid været heget, så kampestensgærdet kan for deles vedkommende være fra den ældste kirkes tid. Ud over begravelsesplads fandt dette indviede sted sin anvendelse som mødepunkt for sognets beboere, ikke altid kun samvær med religiøse formål. Om der har været skuespil og markeder som i købstæderne er nok tvivlsomt, men vi skal forestille os stedet som centrum for en stor del af Essenbæk sogns sociale liv tidligere.

Når jeg nu står på pladsen, kommer jeg i tvivl om den biskoppelige indvielseshandling stadigvæk har sin kraft, eller om kirkefreden blev brudt ved de voldsomme handlinger for 120 år siden, da det gamle hus blev væltet og gravene flyttet i nattens mørke.

I foråret 1984 friserede fredningsstyrelsens folk anlægget. Så kom det for en stund til at ligne de pæne villahaver så nær ved. Jeg tager det med sindsro, om nogle år er det vokset til igen. Man kan stige over gærdet og atter være i det romantiske forfald.

Engang i sommeren 1865 kom den nye arkitekt i Randers, Frits Uldall til fods hele vejen herud for at se den på det tidspunkt stærkt forfaldne kirke.

Han var nogle måneder tidligere kommet til Randers for at arbejde for det engelske firma, som byggede på jernbanen til Aalborg. Vi ved ikke, hvad han lavede der, men mon ikke han tegnede på de mange stationsbygninger, som også skulle bygges?

Han fortæller det ikke i sit lille erindringsmanuskript, som er bevaret. Derimod gør han meget ud af at fortælle om det arkæologiske arbejde, han for alvor tog fat på, da han slog sig ned i Randers. Mens kollegerne på kontoret var på fisketure i fritiden, vandrede Uldall rundt til omegnens kirker og påbegyndte et livslangt projekt. Han ville beskrive samtlige jyske middelalderkirker. Det var der ikke rigtig nogen, som havde gjort før ham. Og slet ikke så systematisk. Han nåede sit mål 40 år senere, og dette Uldalls kirkeværk på en halv hyldemeter håndskrevne foliosider er stadigvæk en enestående kilde til viden om landsbykirkernes udseende i forrige århundrede.

Da Uldall den sommerdag i 1865 åbnede lågen i den lille port, var han ikke så langt inde i arbejdet. Den miserable kirkebygning han gik igang med at undersøge, fik nr. 10 i manuskriptet. Senere måtte han notere i marginen, at bygningen var brudt ned, forinden fik han dog lejlighed til at måle den op. Her er så hans beskrivelse fra den dag med to senere tilføjelser:

Essenbæk Kirke ved Randers (1865)

er udvendig opført af hugne Granitqvadere og indvendig af utilhuggen Granit. Kirken siges at være opført af Materialer fra den gamle Essenbæk Klosterkirke, men er nu meget forfalden og derfor bestemt til Nedbrydelse. Kirkens Maal er indvendigt i Alt, 31 $\frac{3}{4}$ Al. i Længde og 12 $\frac{1}{4}$ Al. i Bredde. Særskildt Chor mangler, et saadant har imidlertid uden tvivl existeret, men er da nedrevet og istedetfor Langhusets østlige Ende benyttet til Chor. Dette er hvælvet med en Krydshvælving, ellers har Kirken fladt og gipset Loft. Chorbuen der fører til det nuværende Chor, er spidsbuet. Vaabenhuset er bygget foran den oprindelige ganske simple firkantede Indgang paa Sydsiden. Den nordlige Indgang, som er tilmuret er tilsvarende. Kun paa Nordsiden findes et lille rundbuet Vindue, som dog næppe er oprindeligt, da denne Side af Kirken har undergaaet betydelige Forandringer paa Grund af Brøstfældighed. De smaa Vinduer ere uden al Character og give kun et meget sparsomt Lys, saa Kirken er skummel og uhyggelig. Over det sydvestlige Hjørne af Langhuset er bygget et Taarn med Pyramidetag. Dette Taarn hviler paa Piller, der ere indbyggede i Langhuset og meget til Vanzir. Altertavlen er fra den cathol-

»I Essenbæk Kirke findes efterfølgende værdig at indføre i denne Bog, som Staaer malet paa et lille Stykke Lærred fæstet paa Altertavlen i bemeldte Kirke: Aar efter Christi Byrd 1300 haver Her Stije Hvide ladet denne Tavle bekoste, hans Fader var Tocke Skølmarsen Hvide, den første Christen af denne Slægt«.

Uldall var naturligvis ikke den første og eneste fagmand, som undersøgte Essenbæk kirke. Før ham har der været adskillige andre, og enkelte har noteret oplysninger, som vi i dag kan bruge til vores forsøg på at rekonstruere den gamle bygnings udseende og indretning.

Arkivtegner Søren Abildgaard må have besøgt kirken omkring 1770. I en af hans notesbøger, som Nationalmuseet gemmer, kan man læse, at han også var optaget af den lille lærredslap på alteret. Han noterede: »På alteret hænger en liden i ganske samme Tider (som tavlens tilblivelse, mener A.) malet Dug hvorpaa disse Vaaben (og så har han tegnet våbenskjoldene) en guul Stierne i blaa Felt og en guul flagt Ørn i blaa Felt, oven over læses...« og så følger med lidt anden stavemåde og en enkelt variation den samme indskrift om Stig Hvide, som år 1300 skulle have bekostet altertavlen.

Erik Pontoppidan har også indskriften med i Danske Atlas, hvis bind IV om blandt andet Randerseggen udkom i 1768 fire år efter udgiverens død, men han tilføjer i modsætning til Abildgaard, at den må være fra nyere tid og skrevet af en ukyndig, siden den er så fuld af fejl.

Nu er der til Essenbæk kloster, som i middelalderen også ejede sognekirken lige som alt andet i landsbyen, knyttet to herremænd med navnet Stig Hvide, og de blandes tit sammen af beretterne. Om den ene Stig Tokesen Hvide står der i Essenbækårbogen, at han grundlagde Essenbæk kloster, og at han faldt i et slag ved Viborg i 1151. Han skal være sønnesøn af den vidtberømte Skjalm Hvide, og traditionen hævder, at han sammen med sin kone, Margrethe, Valdemar den Stores søster, blev begravet i Essenbæk klosterkirke, og at disse begravelser senere, i 1500-tallet blev flyttet til Randers.

Den anden er Stig Andersen Hvide, til Bjørnholm, nu Høgholm i Tirstrup sogn. Han døde i 1369, altså godt 200 år senere. Han var sønnesøn af den kendte marsk Stig, og han var selv en navnkundig mand, i tjeneste hos grev Gert af Holsten og senere hos ærkefejden Valdemar Atterdag, en overgang som statholder i Estland. Han og hans kone Tove Andersdatter blev også begravet i klosterkirken i Essenbæk. Disse begravelser blev senere flyttet til Ørsted kirke.

At altertavleindskriften handler om Stig Andersen Hvide fra 1300-tallet er nogenlunde klart, men galt er det alligevel, altertavlen må være næsten 100 år yngre.

Hverken Søren Abildgaard eller Erik Pontoppidan skriver meget om selve kirkebygningen. Ja, Abildgaard nævner kun, at der er en kirke, men at den ikke rummer gravsten af interesse, og Pontoppidan, hvis ærinde også er et andet, skriver bare, at »Kirken har Taarn med et lidet Spir paa«.

Også Kunsthistorikeren N.L. Høyen, som undersøgte kirken i 1830 og igen i 1833 var tilsyneladende kun optaget af inventaret. Høyens notesbøger på Nationalmuseet indeholder dog om bygningen nogle få oplysninger, som bekræfter Uldalls og tilføjer den, at tårnet med pyramidetag på langhusets sydvestlige hjørne hviler på i alt 5 piller.

I 1832 udsendte Karl Hansen, lærer og kateket i Skanderborg sin bog »Danske Ridderborge«. I et kapitel om Essenbæk kloster skriver han også om sognekirken. Han nævner Høyens undersøgelser, som han må have hørt om, da han som det fremgår, selv har været der kort tid efter. Han er af den opfattelse, at den må være bygget »snart efter klosterets tilblivelse«, da store dele af murværket er bygget af rå og kløvet kamp. Men som Høyen er han mest optaget af altertavlen. Han bemærker den lille lærredslap med alterindstiftelseshistorien og beskriver tavlen. Det er med sorg han ser forfaldet, billederne er ved at falde fra hinanden, og bygningens vedligeholdelsesstand har ikke mildnet ham.

Protokolføreren var ligefrem hidsig under synsforretningen i kirken i 1835. Vi kan læse hans rapport i Gl. Estrups godsarkiv på landsarkivet i Viborg. Irritationen over den manglende vedligeholdelse giver han frit løb: »Alle de ældre mangler findes endnu ved Kirken, saasom fra 1832, at Spirets Blytag behøver Reparation, at Kirkeporten maae fornyes, at en Stige til Høikirkens Loft er upaalidelig, hvorpaa vi nu tilføie, at samme Stige er saa slet, at vi ved at benytte den til vor Forretning, maae betroe vort Liv til et enkelt Søms Styrke«.

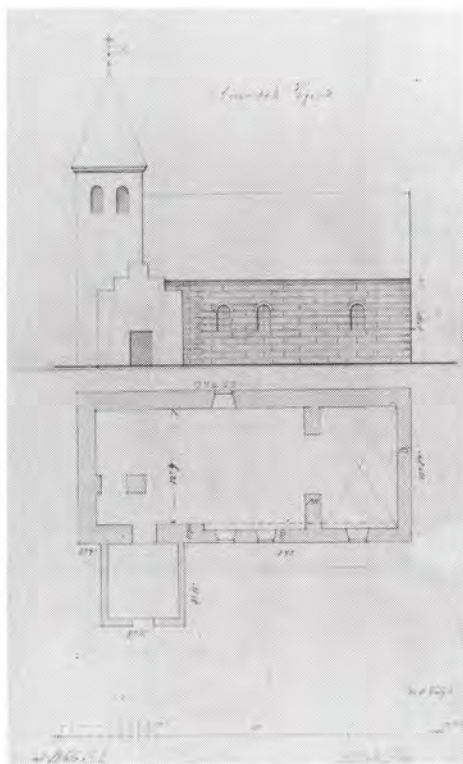
Selv om det noteredes, at enkelte reparationsarbejder var i gang eller lovedes påbegyndt, var der også mangler i forhold til synsforretningerne i 1833 og 1834. Kirken var vel mere eller mindre opgivet, og den var sandsynligvis i stadigt forfald til den så nogle få måneder efter Uldalls undersøgelse blev væltet, og resterne af byggematerialer, mindesmærker, udsmykning og inventar blev splittet ad.

Forinden havde det gamle hus lige nået at blive beskrevet endnu en gang, nemlig i førsteudgaven af Traps Danmarkstopografi. Den kom i 1859, og om Essenbæk kirke tilføjedes intet nyt udover den oplysning, at lærredsstykket med de berømte navne, som havde fascineret så mange, nu var fjernet.

Den romanske døbefont var måske allerede taget i brug som Fuglebad i Gl. Estrups have, og efter nedbrydningen i 1865 er kvadre og gravsten formodentlig blevet liggende på pladsen for eventuel genanvendelse. Flere har ment, at det var anden gang, disse byggematerialer oplevede det, idet de oprindeligt skulle stamme fra klosteret. At sognekirken således skulle være bygget tidligst i 1500-tallet. Uldall antyder det, men han understreger også, at den korrøse bygning oprindeligt må have haft et sådant, og han noterer et enkelt romansk vindue, ligesom den øvrige beskrivelse peger på tilføjelser i 1400-tallet, nemlig våbenhus og hvælv.

Der er ikke noget i de eksisterende beskrivelser af den forsvundne kirke, som mod-

siger, at den bare var en almindelig lille og beskeden romansk bygning, som i tidens løb som så mange andre blev ændret en del.

Det var tilsyneladende muremester Fugl i Randers, som først havde arbejdet med ombygning, hvad der senere blev til nedbrydning o flytning af Essenbæk gamle kirke. I landsarkivet i Viborg opbevares denne tegning signeret af Fugl. Det er uvist, hvilken status den har. Er det en simpel opmåling, eller er det et forslag til en beskeden istandsættelse? I hvert fald er det indtil videre den eneste tegning, vi kender af den forsvundne bygning. Målene på tegningen svarer ikke ganske til dem, Uldall opgiver, men ellers stemmer tegningen ganske godt med såvel hans som de andre beskrivelser.

På samme måde er der heller ikke grunde til at tro, at den meget omtalte altertavle skulle komme fra klosteret. Den kan lige så godt oprindelig være anskaffet til sognekirken, og i hvert fald har den været der siden midten af 1700-tallet. Efter sigende blev den solgt til en antikvitethandler efter kirkens nedbrydning, men uvist

hvordan kunne lensgrevinde Christiane Scheel fra Gl. Estrup i 1896 forære to affigurerne, nemlig Maria og Kristus fra midterfeltet, til det daværende Randers Museum. Murer N. Schunck, Randers havde to år tidligere afleveret to apostelfigurer. Han berettede, fortæller protokollen, at de havde siddet på prædikestolen, men at de 10 andre var blevet solgt ved en auktion sammen med andet inventar fra kirken. Mureren skulle egentlig være et godt vidne, da han havde arbejde ved nedbrydningen, men vi må nok hellere tro på Uldall, som så dem på altertavlen og skrev det ned.

Apostlene Peter og Jacob er nu udstillet sammen med Kristus og Maria i museets kirkesal, og det er tydeligt for alle, at de hører sammen.

Marias fine, spidse næse fanger opmærksomheden, og man undres over hagen, som er sådan en lille knop under læberne. I sig selv spinkle, danner disse en meget lille mund. Er det en tåre, som er på vej ned over den højre kind?

Håret er brunt. Kinderne lidt rødmossede. En oplysning i museets ældre katalog går ud på, at denne farvelægning stammer fra 1700-tallet. Om farverne er ændret radikalt i forhold til de middelalderlige, har ingen nogen mening om. Øverste kappe er blå med rødt for. Det ses kun inde i folderne lige over de to spidse skosnuder. Kjolen er hvid, men en flig på højre knæ er lyserød. Trøjen, hvorfra kun ærmerne ses, har samme røde farve som kappens for. Kronen er gul med et rødt bånd. De rhombeformede efterligninger af ædelsten er malet med to blå nuancer.

Maria fra Essenbæk sidder på en trone som dronning, men ude i naturen. Sådan som sædet er malet sidst, ligner det mest en grøn og grå skrænt af mos og græs, tørt og varmt af solen.

Kristus fra Essenbæk sidder adskilt derfra, men dog på den samme skrænt. Han er skåret på samme måde som Maria. Næsen er som hendes, blot større. Øjenbrynsbuerne fortsætter på samme måde ned i næseroden. Ansigtet er dog gjort mere markant. Kindbenene stikker frem og rødmen sidder endnu fordelt derunder. Kappen er den omvendte af Marias, rød med blå for. Og så har Kristus den kongelige hermelinskrave. Venstre hånd hviler på jordkuglen, som er malet blå. Kjortlen er hvid, og der er to lyserøde flige på kappen over knæet ved kuglen og under højre ærme.

En smule kejtet hæver han sin højre hånd en smule, strækker de tre forreste fingre og velsigner menneskene, mens han med sit mærkeligt skæve ansigt kigger langt og drømmende forbi Maria. Deres blikretninger krydses et sted midtvejs, noget foran figurplanet.

Kristusfigurens frisure og det tvedelte, bløde skæg genfindes hos Jacob den ældre, som er skåret i halv størrelse, så der bliver plads til ham og de elleve andre apostle i to rækker indvendig i alterskabets låger. Jacobfiguren gøres ældre, ved at der i det endnu bløde gipslag er modelleret vandrette rynker i panden. Hos Kristus er den glat. I sin venstre hånd holder apostlen ibsskallen fra Santiago, i højre vandrings-

staven, som i tidens løb er knækket. Den venstre pegefinger under ibsskallen har som den eneste fået sin negl modelleret i gipsen.

Peter har neglene modelleret frem på alle fingrene, som holder på nøglen. Hans kinder rødmer stærkere end Jacobs og hans gipsfurer i panden er lodrette. Den sære skævhed på Kristusansigtet genfinder vi hos Peter. Den kommer, ved at der kun er modelleret kindben under højre øje.

Begge apostle har røde kapper, men mere rustøde end Kristusfigurens. Kjortlerne er blå. De sammensunkne skikkelser er fælles for Peter og Jacob og hos alle fire figurer ser vi det samme fjerne og bekymrede udtryk i øjnene.

Som tidligere nævnt bemærkede Abildgaard under sit besøg den lille dug med indskrift, som var hæftet til alteret, men figurerne og de oliemalede billeder ofrer han ikke mange ord i sin notesbog: »Alter Tavlen gl: med følgende Billeder St. Laurent St. Maria Jesus Christus St. Martinus (og her tager han tilsyneladende fejl, det må være St. Bernhard, se senere). Paa Alter Tavlen ingen Aarstall eller inscript: allene Bibel-Sprog og indstiftelses Ord og Fader vor med moderne forgyldt Fractur«.

Høyens notater giver et bedre indtryk af Essenbæktavlens indretning. Af den principskitse, som han har tegnet, kan det ses, at skabet med de to store figurer, Maria og Christus har været flankeret af to fløje halvt så brede som skabet. Dette har kunnet lukkes med to låger i samme bredde. På indersiden af disse har de tolv apostle været anbragt i to rækker over hinanden, de er halvt så høje som de store, så tavlen i sin åbne tilstand viste de tredimensionale figurer og i sin lukkede dannede én flade for de malede fremstillinger. Høyen nævner ikke meget om skulpturerne, det er malerierne, som optager ham.

De er malet på en gipsgrund, som er smurt på lærred fæstnet til træet, noterer han, og specielt bemærker han, at skyggerne, som er alt for brune og sorte »ligesom dem i Aarhus Domkirke« - vel på Notkes tavle -, er påført med en meget fin pensel på den endnu flydende farve i guldgrunden. Og så vover han en datering: »Alt synes at tyde hen paa cirka 1450«. (Se skitsen side 27).

Endelig forærer Høyen os en beskrivelse af billedrækkernes indhold så godt som det nu var muligt for ham at tyde dem. Ved sit andet besøg i 1833 bemærkede han i lommebogen, at de mere og mere nærmede sig deres ødelæggelse. På den venstre låge og den venstre fløj var der malet scener af den hellige Bernhards legende, og det kan vel nok stemme med, at munkene i Essenbæk kloster, som ejede kirken i 1400-tallet har ønsket, at denne fremragende reformator udgående fra deres orden kunne holdes frem som eksempel for menigheden i deres sogn. I alt var der 12 billeder i serien, og med Høyens nummerering og på grundlag af hans meget sparsomme og indforståede notater beregnet til privat brug vover jeg at skitsere billedernes indhold:

1. En kvinde ligger i en seng, en hund sidder på taget og bjæffer. Det er Bernhards mor, som engang mens hun ventede ham, en nat drømte om en lille, hvid, bjæffende hund.
2. En munk står foran en kalv med horn og med en bog i hånden. Han siger noget til en kvinde, vel igen Bernhards mor, hvoraf kun to ord kan tydes: »Optimus... mater...« Det er formodentlig skriftfaderen, som efter legenden fortæller, at den hvide hund betyder, at den dreng, som skal fødes, vil få som opgave i livet at forsvare kirken.
3. Kvinden som barselkone, altså en fremstilling af Bernhards fødsel.
4. Kvinden overgiver sin søn til en skolelærer, som kan kendes på ferlen.
5. En vision - her er Høyens noter atter nogle steder vanskelige at tyde - med Maria på alteret, et barn (i en krybbe?) og en engel med et gyldent tæppe. Det passer smukt med legendens beretning om, at Bernhard som barn en julenat havde en sådan vision, hvor han så Jesusbarnet.
6. Han prædiker for folket iført en florentinsk eller hollandsk dragt, skriver Høyen. Det må være den voksne Bernhard, som igang med sin livsopgave endnu ikke har afført sig det mondæne livs bløde klæder. Det fortælles, at han i begyndelsen af sin karriere mødte denne verdens fristelser i rigt mål, han var af en velhavende burgundisk familie, og det var ikke altid han undslog sig.
7. Han optages blandt munkene. En kriger støtter sig til sit sværd. Det kunne være en illustration til fortællingen om, at Bernhard, efter han havde indledt sin klostertilværelse, engang frelst en forbryder fra henrettelse, idet han forklarede bødlen, at den dømte ikke burde slippe med halshugning ved sværdet. Hvis han, Bernhard kunne tage ham med til klostret, ville den dømte der blive fæstet til korset. Manden kom med til Clairveaux, hvor han levede resten af sine dage som from munk.
8. Bernhard står med priorstaven i den sorte munkedragt foran en prægtig kirke. Efter sorte fragmenter at dømme er han omgivet af klosterbrødre.
9. Han udjager en djævel af en person, som ligger ned. Høyen kan ikke se om det er en mand eller en kvinde.
10. Iført messedragt uddeler han sakramentet. Med fare for at komme over grænsen for gætteriets tilladelighed, vil jeg foreslå, at dette billede og de to foregående skil-

drer den centrale hændelse i Bernhards liv, som Jacobus har med i *Legenda Auria* som den eneste begivenhed, der viser den hellige mand som politiker, hvad den historiske Bernhard sandt at sige var. Beretningen lyder i Tue Gads gengivelse: »Den mægtige hertug af Aquitanien satte sig op mod Bernhard; hertugen blev exkommunikeret, og stod under gudstjenesten udenfor kirkedøren; da kom Bernhard ned mod ham, han bar monstransen, og med flammende blikke udtalte han de frygtelige ord: »Dette er den hellige jomfrus søn; ham er det, du förfölger, ham er det, der en dag skal dømme din sjæl; vover du stadig at møde ham og hans tjenere med hån?« - Hertugen stivnede et øjeblik, så gav hans ben efter under ham, og han faldt sammen for abbedens fødder. Bernhard sparkede til hertugen, befalede ham at rejse sig og påhøre Guds dom. Den overvundne adlød skælvende, og handlede efter denne dag som Bernhard ville«.

11. Han velsigner en kvinde. Der står lidt mere i notatet, men det er igen ulæseligt.

12. Han dør, en biskop ...

Til trods for en del usikre punkter, kan der ikke være tvivl om, at den billedrække, Høyen i sin notesbog rekonstruerer for os, viser scener af den hellige bernhard af Clairveaux's legende. At Høyen ikke nævner det udtrykkeligt, er vel en tilfældighed. Det må jo igen huskes, at det er hurtigt nedskrevne notater til personlig brug, som her er brugt som eneste vidnesbyrd om den forsvundne altertavles billedfortælling.

Højre sides malerier må have været de mest medtagne. Her er det endnu mere fragmentarisk, hvad Høyen kunne tyde, men han har dog ikke været i tvivl om, at det var den helgen, Laurentius, som Essenbæk sognekirke - og klostret iøvrigt - var indviet til, hvis legende her blev fortalt i 12 billeder. I nr. 11 ligger den hellige mand på risten og fortæller bødlen, at stegen er nok på den nederste side, nu skal den vendes. Høyens liste ser således ud:

- 1-3. Det er delvist umuligt at læse, hvad han skriver, men han har stort set kun kunnet se, at en pave, Lucius eller Clemens her spiller hovedrollen. Det er ellers almindeligt at knytte Laurentius til pave Sixtus II, som udpegede ham til kasserer for menigheden i Rom. Sixtus fængsles/henrettes, men byder forinden Laurentius passe godt på pengene, indtil han nogle dage senere selv kommer til martyriet, en endnu grusommere død end Sixtus'. Laurentius fordelte hurtigt pengene blandt de fattige, og da kejseren senere forlangte menighedens skat udleveret, mødte Laurentius op med et følge af fattige og syge og forklarede, at det var kirkens evige rigdom, disse mennesker, den ville aldrig formindskes, men vokse år for år.

4. Her kunne Høyen se en person med et sværd, en blok og den rødklædte Laurentius, vist som vidne. Det kunne altså være Sixtus' rettergang.
5. En mand i en kiste.
6. Han helbreder en blind.
7. Han prædiker fra fængslet. Legenden fortæller, at Laurentius, efter han forgæves havde forklaret kejseren, hvad virkelig rigdom er, blev sat i fængsel, og der lykkedes det ham at vinde sin fangevogter, Hippolyt for kristendommen.
8. Han bliver pisket.
9. En dåbsscene, hvor Laurentius - må det være - døber en person ved at hælde vand fra den store døbefont over hovedet på en omvendt. Høyen noterer, at han bruger en lille sølvfarvet flaske til det formål. En romersk soldat, Romanus, som overværede torturen, blev så rørt ved Laurentius' mod og værdighed, at han under piskningen af helgenen i et syn så en smuk ung mand stå ved siden af den lidende og tørre blodet væk. Romanus hentede vand og lod Laurentius døbe sig.
10. Laurentius bringes for kejseren.
11. Laurentius på risten.
12. Laurentius lægges i kiste.

Nogenlunde således må de tabte middelalderlige malerier på Essenbækalteret have berettet om Bernhard og Laurentius, når alterskabet var lukket. Når det åbnedes på festdagene kiggede Essenbækmenigheden på den centrale forestilling om Maria, som i himlen hos Kristus som verdenshersker går i forbøn for menneskene. Omkring dette himmelske kongepar stod så apostlene vagt på fløjene, tre og tre over hinanden, hver med sit kendetegn, Jacob med staven, Peter med nøglen og så videre.

Høyen kunne ikke lide figurerne, han fandt dem alle ret plumpe i proportionerne, Uldall affærdigede dem jo også, men Francis Beckett tager dem med i sin bog fra 1927 om Danmarks Kunst og anbringer dem i gruppe med en række skånske alterskabe fra 1400-tallet med himmeldronningen og verdensherskeren og apostlene i snitværk og helgenfortællinger i malede scener på gulgrund.

Året efter Høyens besøg sidder Karl Hansen og skriver om Essenbæk kloster til sin bog om danske ridderborge. I en sidebemærkning leverer han os en beskrivelse af

Essenbæktavlens endelige forfald:

»Dette saare mærkelige Konstværk er desværre paa Veien til at gaa til Grunde. Det er saa overbehæftet med Støv og Snavs, at jeg formeligen maatte vaske de godt Folks Ansigter for at faae en Idee om deres Physionomier. Dette er end ikke det værste, men for en stor Deel er Gipset sprunget af og det derved blottede Egetræ seer haanligt ned og giver ingen Erstatning for Konstens og Oldtidens Ven. De to yderste Fløie have udvendig kun været bemalede med Stjerner. Da vor lærde Professor Høyen i fjor har været i Essenbæk Kirke og undersøgt denne saare mærkelige Oldtidslevning, saa turde man maaske af ham engang vente en nærmere Oplysning om dens Alder og de derpaa fremstillede Legender«.

Til vores viden om tavlen kan vi altså yderligere føje oplysningen om, at tavlen med yderfløjene lukkede foran skabets i forvejen lukkede låger forestillede stjernehimlen.

Frits Uldall havde hørt om en romansk døbefont, som stod i Gl. Estrups have, og i et brev til Worsaae i 1865 fortæller han, at kirkesynet har besluttet at der skal bygges en ny kirke i Essenbæk. I den forbindelse, mener Uldall, at det ville være passende at sikre denne font for den ny bygning. Det fremgår indirekte, at han er klar over, at den stammer fra den gamle sognekirke.

Hvordan grev Scheel blev overtalt, ved vi ikke, men at Worsaae gik ind for tanken, har vel gjort sit. Nu har fonten så stået i kirken siden, og i tidens løb er der opstået nogen tvivl om dens oprindelige hjemsted. Om Uldall kun formodede, ved vi ikke, da han var i kirken var den jo udskiftet med en moderne font af træ. Vi ved imidlertid nu, at fonten, Uldall hentede tilbage til sognet, er den rigtige. Høyen tegnede nemlig dens relieffer i sin lommebog den dag i 1830, han undersøgte altertavlen. Lidt usikkert ganske vist, men der ikke tvivl.

De to løvelignende dyr nærmer mundene til to menneskehoveder på stave i stedet for kroppe, og disse omgiver korslammet samt et lille dyr, en unge?-, som springer tæt ved det ene hoved.

Høyen tegnede også selve fonten i profil, og den ligner ærlig talt ikke særlig godt. Men det vælger jeg med sindsro at se bort fra. Det er den rigtige font, som nu står i Uldalls kirke.

Mackeprang anbringer i sin »Danmarks middelalderlige Døbefonte« Essenbækfonten i gruppe og dermed værkstedsforbindelse med fontene i Vellev, Gerding, Hvorslev og Sall samt Virring kirkes gamle font, som nu er i København. De er nemlig ens i opbygningen, konstaterer Mackeprang: »kedelformet kumme og fodbase med store hjørneblade og høj plint« og »ens er også kummens dekoration. Øverst en smal og spinkel ranke, hvis blade består af spirallformede småblade med midtknop, derunder fire dyr: løve, korslam, løve, fugl adskilt ved hoveder«.

Desværre er Essenbækfonten noget mishandlet ved en ophugning engang, skriver

Middelalderlige træskulpturer fra en femfløjet, nu forsvunden altertavle i Essenbæk gamle kirke. Maria som himmeldronning, Kristus som verdenshersker, apostlene Peter og Jacob den ældre. Kulturhistorisk Museum, Randers. Mus.nr. henholdsvis R8091, R8090, R915 og R916. Højder 102 cm, 105 cm, 59 cm og 57 cm.

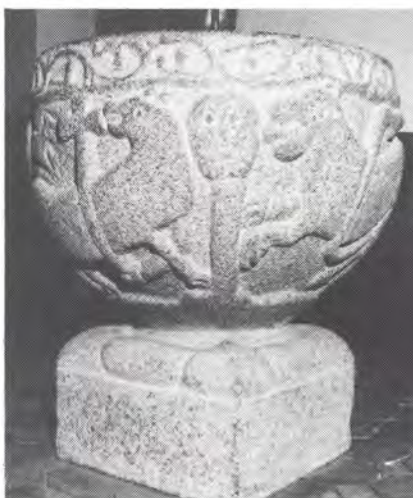

Høyens skitse af altertavle.

han, og så har den en ejendommelighed i forhold til de andre i gruppen. Hovederne er anbragt på stave, hvilket Mackeprang vistnok udlægger som korsfæstelsesfremstillinger, men han skriver det ikke tydeligt.

Den ofte overraskende Poul Pedersen har i en artikel fra 1981, om romanske orme og stropper, Essenbækfonten med. Han fotograferer løvemunden og tungen slikkende tæt til det ene menneskehoveds højre øre. Tættere end Høyen turde tegne det. Der slikkes i øret, konstaterer Poul Pedersen. Også Essenbækmenigheden ejede erotisk kunst i sin kirke. Selv mener forfatteren, det er for banalt med denne almindelige udlægning. Han skriver, at det om den sagnbefordrede græske læge Melampus fortælles, at han fik evner til at forstå fuglenes tale, efter en slange engang slikkede ham i øret. Begge tanker kildrer lidt.

*Den romanske granitfont fra den gamle Essenbæk kirke, nu opstillet i den nye bygning fra 1869.
Foto: Erik Olson, Årsløv.*

Tre slags olie

AF PETER PENTZ

Kan man forestille sig noget mere robust end en god jysk granitkirke? Ja desværre - de tilsyneladende så solide romanske bygninger er i virkeligheden betydeligt mere ustabile end de østdanske kirker. Murene er dobbelte, de består af en yder- og en indermur, hvorimellem der er fyldt kampesten og byggeaffald overhældt med mørtel, og selve kvadrene, der udefra nærmest ligner forstørrede legoklodser, er - stort set - kun tilhugget på den side, der vender mod beskueren. De rå bagsider har derfor let ved at løsne sig fra det opfyldte murliv. Hvis det sker, kan murene bule, de får »mave«, og slemme revner kan opstå.

Sådan er det gået Fausing kirke øst for Randers. Som så mange andre kirker fik den i senmiddelalderen indbygget hvælvinger, og måske er det dem, der i årenes løb har presset murene udad. Skaden var efterhånden så mærkbar, at en udbedring var nødvendig, og den tog man fat på sensommeren 1984. Kvadrene i kirkens østdel blev taget ud efter først at være omhyggeligt nummereret med henblik på den senere genopbygning. Da man var nået til tredje skifte, kom en lille overraskelse. Mens murerne arbejdede ved korets nordøsthjørne, trillede en lille metalgenstand ud af murens kerne.

Der er tale om en beholder af brøncemalm, kun fire centimeter høj. Den har låg, og løfter man dette, afsløres det, at bageret i virkeligheden består af tre mindre cylinderformede kar. Det er et såkaldt Chrismatorium, og selv om det er lille, hører det alligevel til de største af de ca. 25, som er bevaret herhjemme.

Chrismatoriet er til den hellige olie, der før reformationen spillede en væsentlig rolle i kirken. På indersiden af låget ses tre bogstaver, C, I og S, et for hvert af de små rum. Det er betegnelser for tre forskellige slags olie. C'et står for *Oleum chrisma*, en blanding af parfume og olie, der blev brugt ved præsteindvielser, I'et for *Oleum infirmorum* til salvnings af syge og døende (»den sidste olie«) og S'et for *Oleum sanctum*, der benyttedes ved dåben.

Men hvordan er chrismatoriet kommet i kirkens murkerne? Var det gemt, kasset eller tabt? Ingen af delene faktisk, det stod bare på sin plads. En nøjere undersøgelse af stedet, hvor karret var trillet ud, afslørede en lille niche, der har åbnet sig ind mod koret, men som er blevet dækket af vederlaget til det korhvælv, der blev indbygget i slutningen af 1400-årene. Chrismatoriet er simpelthen blevet glemt.

Dateringen af karret svæver lidt i det uvisse. Skrifttypen siger nok før 1400, og ældre end 1200 kan det næppe være. Et er sikkert: var det ikke blevet glemt i nichen, havde det næppe eksisteret i dag.

Karret, som det kom frem af muren. På overfladen sidder endnu mørtelrester.

Noter:

Gengivet efter tilladelse fra Tidsskriftet Skalk (1984 nr. 6) og forfatteren Peter Pentz, Nationalmuseets 2. afdeling.

Beretning 1984

Årsskriftet er blevet en af foreningens hovedopgaver. Beretningen som sådan er en del af dette, der vel kan virke som triviell gentagelse fra tidligere år. Dog har det sin betydning, at vi denne ene gang om året får forbindelse til alle vore medlemmer.

Der markeres i disse år mange jubilæer, fødsels- og dødsår, forretningsfødselsdage med mangeartede varetillbud til fødselsdagspris o.s.v. Udover det rent økonomiske, som vi vel mest bemærker, er der god grund til at benytte lejligheden til at overveje, om det, som begyndte engang, egentlig har udviklet sig. Har man nået det, som man dengang sagde, man ville, eller er tiden løbet fra det hele? Også for os kan der være anledning til den slags overvejelser. Vi når jo ikke de store håndgribelige resultater og de høje mål, der ligesom har været lagt op til i tidligere årsberetninger. I en sådan situation er det menneskeligt at søge undskyldninger, og blandt dem, der kan bruges i vort tilfælde, er den, at historien strækker sig over så mange år, og stoffet er næsten uendeligt. Enhver der beskæftiger sig med historie ved, at der er noget selvforstærkende i det, forstået på den måde at søger man en detalje, vil det snart vise sig, at mange andre detaljer hænger sammen med den, at detaljerne er dele af en helhed.

Men måske er det os, der ikke har været aktive nok? Eller har vi? Arrangementerne har været de traditionelle. Det er ofte svært at finde dage, hvor vores arrangementer ikke falder sammen med andre foreningers inden for vores område. Dog har der hver gang været god tilslutning.

Bestyrelsen er så vidt muligt sammensat, så der er et medlem fra hvert af de otte kirkesogne; desuden et medlem af kommunalbestyrelsen. Ved vore sognearrangementer er det naturligt, at det lokale medlem trækker det store læs, men det ville måske være en god ide at søge samarbejde med andre foreninger i sognet for at give mere bredde i arbejdet. Medlemmer, der ønsker mere aktivitet, kan også gå på arkivet, som jo stadig er åbent hver torsdag undtagen i skoleferierne. Der er der god lejlighed til at forske på egen hånd, og måske finder man sammen med andre om et emne af fælles interesse. Vi var f. eks. nogle få, der sidste vinter prøvede at hjælpe hinanden til lidt bedre at kunne tyde den gotiske skrift. At vi lærte at læse

flydende, er nok for stærkt et udtryk, men det blev bedre. Ligeledes er der nogle, der har været med i et kursus under Historisk Institut ved Århus Universitet. Her har det arbejde man selv gjorde i høj grad været afgørende for udbyttet. Skulle nogen af vore medlemmer have lyst til at være med i noget tilsvarende, er bestyrelsen villig til at hjælpe og formidle kontakter, ligesom den eller de, som har arkivvagten, vil hjælpe efter bedste evne. I arkivet har vi efterhånden en helt god samling håndbøger, såvel mere almene som specielt inden for slægts- og egnsforskning. Det kan f. eks. nævnes, at vi fornylig har erhvervet Trap: Danmark komplet i den nyeste udgave.

Fotoarbejdet er ved at komme i gang. En tidligere Hørningdreng, Tage Thaasti, har kopieret og registreret billeder og film, så hvert sogn nu skulle få sit album, og efterhånden en lysbilledserie. Når arbejdet udføres som hobby, er det jo økonomisk overkommeligt; men flere medarbejdere er velkomne.

Lokaleforholdene har tidligere været omtalt. Vi må indstille os på de nuværende forhold en tid endnu. Men det er bedre med god aktivitet i et lille rum end omvendt.

I årsberetningen fra Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver er det anført, at de små arkiver ikke magter opgaverne, hvilket dog blev imødegået. Men vi må erkende fakta og prøve at blive dygtigere, og når vi står over for en opgave, vi ikke kan magte, da at søge bistand hos fagfolk. Ligeså er der en vurdering af de forskellige skrifter der udgives, deres indhold og lødighed. Her skal vi være på vagt og passe på, at det hverken bliver for videnskabeligt eller pop-folkeligt.

Om årets aktiviteter kort flg.:

Fredag d. 20. januar i Fausing forsamlingshus med lokale kræfter. Adjunkt Rasmus Jensen gav en udmærket skildring af landsbyens opståen i almindelighed og Fausings i særdeleshed. Rasmus Jensen kunne som sin far fortælle om svundne tider og slægters liv og færd. Man mærkede næsten de tusinde år. Vi hørte jo netop for ikke så længe siden lærer Jensen fortælle i og om Fausing. Senere i det år, der nu er gået, døde han, i en høj alder, men åndsfrisk til det sidste. Mange vil savne ham. Efter Rasmus' foredrag så vi mange gamle billeder, som blev livligt kommenterede. De er nu alle blevet kopieret, og vi håber snart at kunne vise dem i et Fausingalbum.

For at benytte den sjældne 29. februar holdtes generalforsamlingen i Langkastrup forsamlingshus denne dato. Aage Kirkegaard var dirigent, og da beretning og regnskab godkendtes enstemmigt, og alle valg var genvalg, var formaliteterne hurtigt overstået. Efter generalforsamlingen havde vi fornøjelsen af at se en vidiofilm om amatørarkæologen Carl Vindberg, Nørager. Filmen er optaget på foranledning af Kulturhistorisk Museum i Randers, og den blev vist og kommenteret af museumspædagog Allan Berg. Aftenen var jævnt godt besøgt.

27. april møde i Vester Alling forsamlingshus med overlærer Wolf Møller. Emnet var: Hvordan får vi styr på det vi har, og hvordan kommer vi videre? Et meget bredt emne, som Wolf Møller klarede med vanlig sikkerhed. Især fik vi god orientering om at arbejde med gårdhistorie.

15. juli havde vi sommertur med stor tilslutning. Bestyrelsen havde fundet, at vor egen kommune er gennemkørt indtil videre, så vi tog til Rougsø. Vi samledes ved stationen i Allingåbro, og Sv. Friberg og Søren Ladefoged fik hver sin bus at lede, så vi fik god lokal orientering undervejs. Det er en tur, som vi kunne gentage, så vi kunne få flere detaljer med. Men vi kom hele »Øen« rundt med aftenstemning ved stranden og kirkebesøg i Estruplund kirke, og der sluttedes med kaffe og aftensang hos Prahl.

Til slut endnu en undskyldning: vi kunne ikke få de næste planlagte ting til at falde i hak, så vi nåede ikke flere arrangementer i 1984. Herefter den sædvanlige, men ikke mindre velmente TAK til alle, der har ydet en indsats, såvel de som hjælper til praktisk, som de der trofast støtter ved fremmøde og med kontingent.

Tak til Amtsavisen for god foromtale og referater. Tak til Øster Alling Sparekasse og Djurslands Bank for pengegaver. Til kommunen vil jeg adressere takken til Kulturel forvaltning for husly, økonomisk støtte og godt naboskab.

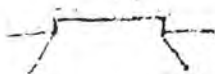
LOKALHISTORISK FORENING for SØNDERHALD KOMMUNE

REGNSKAB 1984

INDTÆGTER:		UDGIFTER:	
Beholdning 1/1 84	6042,48	Annoncer	526,20
Medlemskontingent	6330,00	Porto	1355,90
Salg af årsskrift	410,00	Kuverter	683,20
Arrangementer	133,00	Billeder og kopier	658,00
Djurslands Bank, gave	200,00	Arrangementer	102,80
Renter	329,15	Kontingenter	625,00
Ialt	13444,63	Bøger og skrifter	352,50
		Indkøb til arkivet	1255,25
		Ialt	5558,85
		Beholdning 31/12	
		Bog	5829,84
		Check	480,85
		Giro	1334,59
		Kasse	240,50
	13444,63		13444,63

I 1984 var der 212 medlemmer i foreningen.

Tilskud til arkivet fra kommunen 1984	15104,00
Årsskrift 83 og arkivæsker	3215,92
Adresseringssystem	2379,97
Traps Danmark	3500,00
Årsskrifter 84	3538,00
	12633,89

Malen: At næst Sty admand u. 2 fand At gikst Sty 12 Mals.
 bær. 1. Enen var bær, an Jær var Cæst ej-herd. 2. ... opten
 inanti mals gær. 3. se mind for Sæll u. Jær, u. 1/2 Jær bær.
 Jærst, an Maten. 3. - Metronen Jær Cæst. 4. - Jær
 onageris Pærus lit an Holmstær. (Jæden). 5. Kjænen
 Mær var Altent Sæll for Cærst. Tærsten. Cærst Sæll At
 Jærst Cærst, der Jær. 6. Sæll. - Jær Jærst for Sæll.
 Jærst. Jærst Jær. 7. Jær opten. Sæll Mærst. 8.
 Jærst d. Enen Jærst Jærst. 8. Jær Jærst u. Jær
 d. Altent Mærst: der Jær Mærst Jærst. Jærst
 af d. Jær Jærst. at Jærst, Mærst u. Jærst. 9. Jær
 u. Jærst an Jærst af an Jærst. Jærst - Jærst Jærst
 - Jærst: Jærst. - Jærst Jærst an der Jærst. Cærst. (Cærst).
 Cærst Jærst, Mærst an Jærst. - Jærst Jærst (Cærst) Cærst
 Jærst Jærst Jærst. - alt mals Jærst an Jærst Jærst Jærst
 Jærst Jærst Jærst Jærst Jærst Jærst. At Jærst Jærst
 an Jærst an Jærst u. an Jærst Jærst. Jærst an Jærst Jærst
 mals Mærst Jærst. Jærst Jærst. alt Jærst at Jærst Jærst
 circa 1450. Malen: Jærst Jærst Jærst Jærst Jærst Jærst,
 Jærst Jærst Jærst, an, Jærst Cærst Jærst Jærst Jærst (Jærst - mals: Jærst).

Arkivets adresse og åbningstid:

Den gamle inspektørbolig, Sdr. Fælledvej 2, 8963 Auning - hver torsdag kl. 15-17 og 19-21.
Lukket i skoleferier.

FORMAND:

Gårdejer Klaus Moltesen, Hørning, 8900 Randers - tlf. 49 43 23

NÆSTFORMAND:

Postinspektør Preben Strange, Skovduevej 60, Assentoft, 8900 Randers, tlf. 49 52 84.

KASSERER:

Fru Helga Sørensen, Årslev, 8900 Randers - tlf. 49 13 40

SEKRETÆR:

Fru Vibeke Nielsen, Skovdalsvej 15, 8963 Auning, tlf. 48 36 78.

ØVRIGE BESTYRELSESMEDLEMMER:

Gårdejer Ejvind Rygård, Nordkystvejen 2E, Fausing, 8961 Allingåbro, tlf. 48 10 39

Sognepræst Jørgen Michaelsen, Ø. Alling, 8963 Auning, tlf. 49 20 46

Fru Else Pedersen, Stampenvej 8, Årslev, 8900 Randers, tlf. 49 15 82

Fru Inger Rasmussen, Grenåvej 241, Langkastrup, 8900 Randers, tlf. 49 44 97

VALGT AF BYRÅDET:

Gdr. Nicolai Brøsted, Lunden 4, Lundby, 8961 Allingåbro, tlf. 48 13 70.

Ekstra eksemplarer af årsskriftet 1984 kan indtil 1. maj afhentes hos ovennævnte bestyrelsesmedlemmer for 30 kr. pr. stk. Derefter kun på ekspeditionsadressen: Helga Sørensen, Årslev, 8900 Randers, tlf. 49 13 40.

Enkelte overskudseksemplarer fra 1978, 1979, 1980, 1981, 1982 og 1983 kan kun rekvireres hos ekspeditionen.

Indgang til arkivet. Se pilen.